ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئىسىر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ھاپىز خارەزمىۋە ئۇنىڭ دىۋانى توغرىسىدا

چاغاتاي خانلىقى (1230 — 1360) 130 يىل ھۆكۈم سۈرۈپ، ئالمىلىقتىن ھىندىقۇشقىچە، قۇمۇلدىن خارەزمغىچە بولغان كەڭ زېمىندا تۈركىي ئەدەبىياتىنىڭ يەنمۇ پۇختا راۋاجلىنىش مەنزىرىسىنى شەكىللەندۈردى. تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇ باشقۇرغان كەڭ تېررىتورىيە ماۋەرائۇننەھرى ۋە مۇغۇلستان (يەتتەسۇ ۋە شىنجاڭ) دىن ئىبارەت ئىككى قىسمغا بۆلۈنۈپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ رايونلاردا يەنىلا قاراخانىلار مەدەنىيىتى ۋە تىلى ئاساسىدا ئۆزۈنى ئەرەب ـ پارس مەدەنىيىتى ۋە تىلىدىكى ئىجابىي ئامىللار بىلەن بېيىتقان چاغاتاي مەدەنىيىتى ۋە تىلى ئورتاق تىل ۋە ئورتاق مەدەنىي ئەنئەنە سۈپىتىدە خىزمەت قىلۋاتاتتى.

تۆمۈرلەڭ (1336 — 1405) تۆمۈرلەر سۇلالىسىنى بەرپا قىلىپ، ھىندىستان ۋە ئوتتۇرا ـ يېقىن شەرقنى يۇرۇش قىلغاندىن كېيىن كەڭ كۆلەملىك ھەربىي يۇرۇشلەرنىڭ ئىجابىي تارىخىي نەتىجىلىرى سۈپىتىدە تۆمۈر ئەۋلادلىرى دەۋرىدە كەڭ دائىرىلىك مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش تېخىمۇ كۆچەيگەن. بۇ چاغدا ئىدىئولوگىيە ساھەسىدىمۇ تەركىي دۇنياچىلىقنى تەرغىپ قىلىدىغان روھانىيەتچىل سوفىزم — غەززالى ۋە يەسەۋىچىلىك ئېقىمى ئورنىغا باھاۋىدىن نەقشىبەندى (1314 ـ يىلى تۇغۇلغان) سوفىزمى مەيدانغا كېلىپ، ئىنسان ۋە ئەركىن پىكرىنى كۆيلەش ئىمكانىيەتلىرى يارالغاندى.

تۆمۈرلەر سۇلالىسى دەۋرىدە يۇسۇپ ئەمىرى، ئەھمەدى، يەقىنى، ئەتائى، سەككاكى، لۇتپى ۋە ئەلىشىر نەۋائىغىچە بولغان ئاربلىقتا ئۆز غەزەللىرىنىڭ كۆپلۈكى ۋە نادىرلىقى بىلەن ئۆز زامانىسىنىڭ ئەدەبىيات مۇنبىرىگە جۇلا قوشقان يىرىك ئەدەبىلەر دىن بىرى ئابدۇرەھىم ھاپىز بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

يېقىنغىچە ئەدەبىياتشۇناسلىقىمىزغا مەلۇم بولمىغان بۇ مۇئەللىپنىڭ 18612 بەيىت (37264 مىسرا) دىن تەشكىل تاپقان زور ھەجىملىك دىۋانى 1975 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى ھىندىستاننىڭ ھەيدەرئاباد شەھىرىدىكى «سەلار جەڭ مۇزېيى» دا 4298 ـ رەقەمدە مەلۇم بولدى. بۇ ئىشتا سوۋېت ئىتتىپاقى ئۇزبېك ئالىملىرى، جۈملىدىن فىلولوگىيە پەنلىرى دوكتورى، پروفېسسور ھەمىد سۇلايمانوۋ ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى تەشەككۇرغا لايىق زور ئىلمىي خىزمەتلەرنى كۆرسەتتى.

«دىۋان» نىڭ بۇ ھەيدەرئاباد نۇسخىسىغا «دىۋانى ھاپىز تۈركى» دېگەن سەرلەۋھە قويۇلغان. ئۇنىڭ قوشۇمچە بېتىگە «دىۋانى ھاپىز بەزەبانى تۈركى» دەپ يېزىلغان. بۇ دىۋان مەشھۇر جاھان كلاسسىكى خوجاشەمسىدىن مۇھەممەد ھاپىز شىرازى (1320 — 1389) شېئىرلىرىنىڭ تۈركىي تەرجىمىسى دېگەن خاتا چۈشەنچە بىلەن مۇزېي خادىملىرىغىمۇ مەلۇم بولماي كەلگەن.

قول يازما خوتەن قەغىزى سياقىدىكى يىپەك قەغەزگە كۆچۈرۈلگەن. فورماتى 15×26 سانتىمېتر، جەمئىي 586 بەت. قول يازما قەغىزىنىڭ ئەتراپى نەمدىلىپ سارغايغان بولسىمۇ، تېكىستلەرگە تەسىر قىلمىغان. قول يازمىنىڭ ئاخىرقى قىسمى بولمىغاچقا قاچان ۋە قەيەردە كۆچۈرۈلگەنلىكى، كۆچۈرگۈچىنىڭ كىملىكى نامەلۇم. پالېئوگرافىك ئالامەتلەر بۇ قول يازمىنىڭ XV — XIV ئەسىرلەر ئارىلىقىدا كۆچۈرۈلگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ.

«دىۋانى ھاپىز تۈركى» دە 1 مىڭ 52 غەزەل، بىر مۇخەممەس، ئىككى مۇستەزاد، تۆت تەركىببەند، ئۈچ تەرجىبەند، 33 قىتئە، 11 رۇبائى بار. بۇ دىۋانىنىڭ ھەيدەرئاباد نۇسخىسىنىڭ تېپىلىشى ئۇنىڭ باشقا نۇسخىلىرىنىڭ مەۋجۇتلۇق ئېھتىمالىنى كۈچەيتىدۇ.

تۆمۈرلەڭ ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ ئاخىرقى ھۆكۈمرانى توختامىشخانىنى يېڭىپ 1379 - يىلى خارەزىمنى ئۆزىگە قاراتتى. تۆمۈرلەڭنىڭ ئوغلى شاھرۇخ مىرزا زامانىدىن باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىيادا يېڭىچە مەدەنىيەت ئۆركىشى شەكىللەندى. بۇ چاغدا شاھرۇخ مىرزا ھىراتنى پايتەخت قىلغان ھالدا خۇراسانىنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقىغا قالدۇرۇپ، سەمەر قەنتنى مەركەز قىلغان ماۋەرائۇننەھرنى ئىككىنچى ئوغلى مىرزا ئۇلۇغبېكنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا، ئىران زېمىنىنى كىچىك ئوغلى سۇلتان ئىبراھىم (1414 — 1435) نىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا تاپشۇرۇپ بەرگەنىدى. شائىر ئابدۇرەھىم ھاپىزنىڭ ھاياتى ئۇنىڭ ۋە شېئىرلىرىنىڭ مەزمۇنى يۇقىرىدا سۆزلەنگەن دەۋرنى (1379 - يىلى تۆمۈرلەڭ خارەزىمنى قولغا كىرگۈزگەن ۋاقىتتىن 1435 - يىلى سۇلتان ئىبراھىمنىڭ ۋاپات قىلغان ۋاقىتىغىچە بولغان دەۋرنى) ئۆزىگە ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان. «دىۋان ھاپىز تۈركى» نىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا مۇئەللىپ ئابدۇرەھىم ھاپىز خارەزىملىق بولۇپ، كېيىن شىراز شەھىرىدە ياشاپ، شۇ يەردە ۋاپات بولغان. ئابدۇرەھىم ھاپىزنىڭ خارەزمدىن شىرازغا كۆچكەن ۋاقتى تۆمۈرلەڭنىڭ ئىرانغا، جۈملىدىن شىراز شەھىرىگە يۈرۈش قىلغان ۋاقىتىغا، ياكى 1414 - يىللىرىنىڭ ئالدى - كەينىگە توغرا كېلىشى تەخمىن قىلىنماقتا؛ ئەگەر 1414 - يىلى شىرازغا كەلگەن دېيىلگەندە، بۇ تۆمۈرلەڭنىڭ شىرازغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان ۋاقتىغا توغرا كېلىدۇ. ۋەھالەنكى، بۇ چاغدا خوجا ھاپىز شىرازنىڭ ۋاپات بولغىنىغا 25 يىل بولغانىدى.

ئابدۇرەھىم ھاپىز شېئىرلىرىدا بۇخارا، سەمەرقەند، خۇجەند ۋە باشقا ئوتتۇرا ئاسىيا شەھەرلىرىنىڭ نامىلرى تىلغا ئېلىنغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ بۇ شەھەرلەردە ياشىغان ۋە ئېلىپ بارغان پائالىيەتلىرى نامەلۇم. ئۇنىڭ دىۋانى سۇلتان ئىبراھىمنىڭ ۋاپاتى ئالدىدا تەشكىل قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن؛ ئۇنىڭ سۇلتان ئىبراھىم ۋاپاتى (1435 - يىلى) غا بېغىشلىغان مەرسىيىسىنىڭ قول يازمىغا سەل باشقىچىرەك قەغەز ۋە قەلەمدە قىستۇرۇلغانلىقى بۇنىڭدىن بىشارەت بېرىدۇ.

ئابدۇرەھىم ھاپىز دىۋانىنىڭ قاچان ۋە قانداق قىلىپ شىرازدىن ھىندىستانىنىڭ ھەيدەرئاباد شەھىرىگە كېلىپ قالغانلىقى نامەلۇم، پروفېسسور ھەمىد سۇلايمانوۋ ئۇنى بابۇرلەر دەۋرىگە ئېھتىماللاشتۇرغان.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com

ئۇ ھاپىز تەخەللۇسىدىكى 156 كىشىنىڭ تەرجىمھالىنى سىلىشتۇرۇپ كۆرگەن بولسىمۇ، ئابدۇرەھىم ھاپىزنىڭ تەرجىمھالىغا ئائىت ھېچقانداق مەنبە ئۇچراتمىغان.

«دىۋانى ھاپىز تۈركى» لىرىك شېئىرىيەت بويىچە ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «چاھار دىۋان» توپلاملىرى ۋۇجۇدقا كېلىشتىن بۇرۇنقى ئەڭ زور يادىكارلىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شائىر ئابدۇرەھىم ھاپىز ئۆزىنى خوجا ھاپىز شىرازى ئىدىيىلىرى ۋە لىرىكا ماھارىتىنىڭ تۈركى شېئىرىيەتتىكى ۋارىسى ھېسابلىغان. ئۇنى تۈركى خەلقلەر شېئىرىيىتىدە ھاپىز شىرازى ئۇسلۇبىنى يارىتىشنى ئۆز ئالدىغا مەقسەت قىلغان لىرىك شائىر دېيىش مۇمكىن. ئۇ مۇنداق يازغان:

ھافىزنى كۆرۈڭ ئۇشبۇ زەمان تۈرك تىلىدە،
گەر كەچدى ئېسە فارىسدا ئول ھافىزى شىراز.

ئۇ ئۆزىنىڭ سۆلتان ئىبراھىم زامانىدىكى «غەزەلخان» ئىكەنلىكىنى مۇنداق ئۇقتۇرغان:

گۈلىستان يۈزلى ئەي ساقى، سېنىڭ ھۇسنۇڭ ماڭا گۈلدۇر،
ئىچەيلى بادەنىكسىم، دەۋرى ئىبراھىمى سۆلتاندۇر.
سەنا ۋە ھەمد ئەيتادۇر ياراتقان بىرۇ بارىنغا،
ئوشۇل سۆلتان زەمانىدە بۇ ھافىزكىم غەزەلخاندۇر.

ئۇ ئۆزى ھەققىدە توختالغان غەزەللىرىدىن بىرىدە:

ئول ياردىن جەفا ماڭا نازۇ نەئىم ئېرۇر،
ئەغيارنىڭ ۋەفاسى ئەزابى ئەلىم ئېرۇر.
خاس ئۆز قولۇڭا لۇتف ئېتسەڭ رەھم قىلسە يار،
مۇخلىس قەدەمى قۇل ئاڭائەبدۇررەھىم ئېرۇر.
دەپ يازغان.

ئابدۇرەھىم ھاپىز شېئىرلىرىنىڭ تېماتىكىسى ۋە ئۇسلۇبى رەڭدار ۋە خىلمۇ-خىل. ئۇنىڭ غەزەللىرى سوفىزمنىڭ خوجا ھاپىز شىرازى ئەسەرلىرىدە ئىپادىلەنگەن ئىلغار پانتىزملىق ئېقىمغا ئاساسلانغان. ئۇنىڭ كۆپچىلىك قاراشلىرى نەقىشبەندى تەرىپىدىن ئىلگىرى سۈرۈلگەن قاراشلارغا ئىشقى ھەقىقى (ئىلاھى ئىشق) غا ئېرىشىش ئۈچۈن ئاۋۋال ئىشقى مەجازى (ئىنسانىي ئىشق) باسقۇچىنى بېسىش توغرىسىدىكى يېڭىچە پىكىر ئېقىمغا يېقىندىن يانداشقان. ئۇنىڭ شېئىرلىرى ئىنسان ھەم ئۇنىڭ بەخت-سائادىتى، ئەركىنلىكى ۋە رېئال ھايات لەززىتىنى ساددا، راۋان، گۈزەل تىل بىلەن ئىپادىلىگەن. مەنسۇر ھەللاجى نامىنى كۆپ قېتىم ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئالغان.

يېڭىدىن ئىلىم دۇنياسىغا مەلۇم بولغان تالانتلىق شائىر ئابدۇرەھىم ھاپىز شېئىرلىرى «چاغاتاي تىلى» ئاساسىدىكى تۈركى شېئىرىيەتنىڭ يەنە بىر نادىر نەمۇنىسى بولۇپ، ئۇ داۋاملىق تەتقىق قىلىنغۇسى.